

Л.В. ШЧЕРБАНИНГ ТИЛШУНОСЛИККА ДОИР АЙРИМ ҚАРАШЛАРИ*

*Мирзаев Ибодулло Камолович,
Самарқанд давлат университети профессори*

Калит сўзлар: нутқий фаолият, тил тизими, психологизмга қарши кураш, янги грамматика.

Академик Л.В.Шчерба (1880-1944) тилшуносликнинг умумий (фонетика, графика, орфография, лексикология, лексикография, морфология, синтаксис), она тили ва чет тиллар таълими муаммолари билан ҳам чуқур шуғулланган етук тилшунос бўлган. Олимнинг умумлингвистик ғоялари унинг "Тил ходисалари уч аспекти ва тилшуносликда тажриба" ҳамда "Тилшуносликнинг навбатдаги муаммолари" номли мақолаларида ўз ифодасини топган.

Л.В.Шчербанинг жуда ёрқин ва ғоят истиқболли ғояларидан энг муҳими *нутқий фаолият, тил тизими, тил материални* изчил фарқлагани ва бу билан дў Соссюр таълимотига муайян аниқликлар киритганидир.

Биз мазкур мақолада унинг тилшуносликка доир айрим фикрларини умумлаштиришга ҳаракат қилдик.

1. Янги грамматика ҳақида

Л.В.Шчерба янги грамматика дарсликлари шошма-шошарлик билан ёзилгани, шунинг учун унда формал грамматика, психологизм, фалсафа (тилнинг фалсафий масалалари) тушунчалари аралаш-қуралаш бўлиб кетгани, бинобарин, соф грамматикани яратиш давр талаби эканлиги ҳақида ёзади ва қуйидаги асосий масалаларга тўхталади.

1. Психологизмга қарши курашиш керак, чунки XIX асрнинг охири ва XX асрнинг биринчи чорагида устувор бўлган тилшунослик тил ходисаларини физик-психологик қонунлар асосида тушунтиради. Субъектив идеализм эмас, балки объектив идеализм, тафаккур категорияларининг келиб чиқиши

ҳақидаги таълимот, "ҳар қандай нутқ реал воқелик ифодасидир" ("всякая речь есть отражение реальной действительности") қабилдаги изоҳларсиз берилган, я л а н ғ о ч тезис кўринишидаги, бошқа тилларга хос қонун-қоидаларни она тилига олиб кириш хавфли. "Ҳозирги тилларда *сиз, yous, vous* ва шу қабиларни ишлатилиши *pluralist majestis* ва б. инъикоси, поляк, итальян, швед ва немис тилларида 3-шахс билан (биздагидек 2-шахс билан эмас) мурожаат қилиш, подшога тўғридан-тўғри эмас, балки 3-шахс орқали мурожаат этиш одатининг қолдигидир"*.

2. Формализмга қарши курашиш лозим. Лев Владимировичнинг ёзишича, учига чиққан бу йўналишга бундан 20-30 йил муқаддам Ф.Ф.Фортунатов томонидан асос солинган. "Фортунатовгача ҳам грамматикада формализм унсурлари мавжуд эди, бироқ Фортунатов ва унинг мактаби формализмни изчил қўллади ва бу билан "мазмунсиз шакл ва шаклсиз мазмун бўлмайди" деган ҳақиқат, кўпинча, унутилди.

Формализм грамматикага шу даражада сингиб кетганки, ҳатто, ўзини формалист ҳисобламайдиган олимлар ҳам амалда формалист бўлиб чиқадилар. Масалан, дейди олим, мослашув, бошқарув ва битишув тушунчалари фақат шакл (форма) нуқтаи назаридан қарама-қарши қўйилади. "Бироқ мослашув ва бошқарув асосида нима ётади ва нима битишувга қарши туради? Биз бир сўзни иккинчиси билан мослаштирганда қандайдир тушунчани бошқа тушунчага доимо хос унсур сифатида очиб берамиз. Бошқарувда

* Қаранг: Шчерба Л.В. Языковая система и языковая действительность. –М.: Наука, 1974.

* Бизда бундай ҳолат кўпроқ, аёллар нутқида учрайди: қиёсланг: "овқатни есин", "ишдан барвақт келсин" ва "келсин" ва б. – *Муаллиф эслатмаси.*

биз икки тушунчани бир-бирига яқинлаштирамиз ва улардан бири мазкур тушунчадан ташқарида ҳам ўзининг мустақил маъносига эга бўлади. Моҳиятан битишувни мослашувга қарама-қарши қўйиш мумкин эмас. Масалан, *быстро бегать* ('тез чопмоқ') ички алоқасига (мазмунига) кўра *быстрый бег* ('тез чопиш')дан фарқ қилмайди".

Отлар сони масаласи ҳам жуда шоёни диққат. Масалан, айрим отлар, хусусан, моддий, мавҳум ва атоқли отлар, деб ёзади Л.В.Шчерба, асосан, бирлик сонда қўлланади. Атоқли отлар кўплик сонда қўлланганда ўз маъносини кескин ўзгартиради.

Атоқли отлар масалан, жой номи, исм ва фамилия тушунча эмас, балки белги, марка, тамғадир. Турдош от эса тушунчадир. Чунки унда белги-хоссаларнинг бутун бошли қатори бор.

Л.В.Шчерба формал грамматика, гарчи хос бўлмаган нарсани тилга тақайверган эски грамматикага зид ўлароқ юзага келган бўлса-да, бу каби саволларга жавоб беролмаслигини қатъий уқтиради.

3. Я н г и г р а м м а т и к а ф о й д а л и бўлиши керак. Лев Владимирович амалий жиҳатдан бундан 30 йил илгари эълон қилинган бир мақолада грамматика тўғри ўқишни ва ёзишни ўргатмайди, балки тил устида олиб бориладиган кузатишлар йўли билан уни онгли ишлатилишга тайёрлайди, натижада "грамматика" сўзи "тил устида кузатишлар" бирикмаси билан алмаштирилгани ҳақида ёзади. Унинг фикрича, илм ўз исботини амалиётда топади, яъни сўзни, сўзнинг у ёки бу шаклини, гапни қандай яшаш кераклигига ўргатиш керак.

2. Рус тилида сўз туркумлари ҳақида

Л.В.Шчерба рус тили грамматикаси бошланғич курсини қайта кўриб чиқиш асносида сўз туркумлари ҳақидаги жуда эски ва мунозарали масала очилиб қолгани, умумий тилшуносликка доир ишларда масалага, одатда, "сўз

туркумлари" категориясининг келиб чиқиши, аҳён-аҳёнда уларнинг турли тилларда турлича ифодаланиши нуктаи назаридан ёндашилаётганини қайд этиб, мавзуни муайян тилга нисбатан қайта ўрганиб чиқиш келгусида яхши натижалар бериши мумкинлигини уқтиради. Масалага бевосита ўтишдан аввал умумий характердаги айрим мулоҳазалар устида тўхталиб ўтади.

1. Гарчи сўз туркумлари таснифи мавжуд бўлса-да, уни сўзларнинг "илмий" таснифи деб бўлмайди. Чунки, биринчидан, ҳар қандай тасниф доимо субъектив, бинобарин, ихтиёрий бўлади ва айнан шунинг учун сўзларнинг бундай таснифини истаганча ишлаб чиқиш мумкин. Масалан, ёқимли ҳислар уйғотувчи сўзлар туркуми; услубан нейтрал сўзлар туркуми; қардош (бир оилага мансуб) сўзлар туркуми ва ўзаро қардошлик хусусиятига эга бўлмаган сўзлар туркуми ва б., ва ш.к. Сўз туркумларининг ранг-баранг таснифлари Н.Н.Дурновонинг "Что такое синтаксис?" ("Синтаксис нима ўзи?") [Журнал: "Родной язык в школе", 1923, №4]. Д.Н.Ушаков ҳам бу муаммога муносабат билдириб, сўзларнинг маъноси ва шаклига кўра ҳам туркумлаш мумкинлиги ҳақида ёзади.

Л.В.Шчербанинг ёзишича, тадқиқотчи қайси тасниф тил тизимининг ўзи томонидан "таклиф" қилинаётганини (элакишаётганини) излаш керак. Зеро, гап "тасниф"да эмас, балки таснифнинг тил ички хусусиятлари асосида ишлаб чиқилишидадир.

2. Бинобарин, деб ёзади Л.В.Шчерба, сўз туркумлари ўзининг қандайдир турғун ташқи ифодаловчиларига эга бўлмаса, тилнинг ўзида бундай категориялар бўлмайди.

3. Сўз туркумларининг ташқи ифодаловчилари (белгилари) жуда хилма-хил бўлиши мумкин, масалан, турли сўзларнинг "шаклий ўзгариши" (турланиши ва тусланиши), префикс, суффикс, қўшимча, гап урғуси, интонация, сўз тартиби, махсус ёрдамчи сўзлар,

синтактик алоқа ва ш.к. Рус тилида турланиш от ва сифатга хос. Бошқа тилларда, масалан, лотин тилида феъл (*gerundium*) ҳам турланади. Сўзнинг шахс-сонда ўзгариши – тусланиш – жуда кўп тилларда феълга хос хусусият. Лекин шундай тиллар ҳам борки, отлар ҳам тусланади. Бу фикрни асослаш учун Л.В.Шчерба қуйидаги манбани келтиради: А.Руднев. Хори-бурятский говор, вып.1 [Спб.-Пгр., 1913-1914], стр. XXXVIII). Бинобарин, шахс-сон категорияси фақат феълга хос белги дейиш таассуб (бидъат)дан бошқа нарса эмас. *Когда вы приехали?* гапида урғу *когда*га тушса, у равиш (хол), *Когда вы приехали, было еще светло* гапида урғу олмаган *когда* – боғловчи. Ёки интонацияга қараб, гап бўлаги тури аниқланади: 1) *рана пустяковая* гапида *пустяковая* – аниқловчи; 2) *рана пустяковая* гапида эса *пустяковая* – кесим.

Л.В.Шчерба сўзларнинг ташқи ифодаловчилари (турланиш, тусланиш, префикс, суффикс ва б.)ни ф о р м а л белгилар деб аташни таклиф қилади. Формал белгилар ранг-баранг бўлгани боис бир сўз моддий жиҳатдан ҳар хил туркумларга тушиб қолиши мумкин (масалан, русча *кругом* ҳам равиш ва ҳам предлог бўлиб келади). Демак, сўз бирор туркумга кириши учун, энг аввало, категориал хусусиятга эга бўлиши керак.

Шу каби умумий мулоҳазалардан кейин Л.В.Шчерба рус тилида сўз туркумлари масаласига ўтади ва бу ҳақда қуйидаги фикрларни билдиради:

I. У н д о в лар, олимнинг фикрича, жуда мавҳум, мубҳам ва мужмал, ҳис-туйғуни ифодалайдиган, синтактик жиҳатдан алоҳида ажралиб турадиган сўзлардир: *ай-ай!*, *ах!*, *ура!*, *боже мой!*, *беда!*, *черт возьми!*, *черт побери!* Аммо бу фикр тўғри эмас, чунки *Черт вас всех побери!* ёки *Татьяна – ах!* (Пушкиндан) гапларида *черт побери!* (жин урсин!) ҳис-ҳаяжон гап, *ах* (эх) эса – кесим: "Мен учун эх, ах, – давом эттиради фикрини муаллиф, Татьянага тегишли ва шунинг учун у

ундов сўз эмас, балки феълдир ... Ўз-ўзидан аёнки, товушга тақлид деб аталувчи *мяу-мяу* (миёв-миёв), *вау-вау* (вов-вов) кабиларни ҳам ундов сўзлар дейиш учун ҳеч қандай асос йўқ".

II. Л.В.Шчерба мустақил ва ёрдамчи сўз категориялари орасидаги фарқни қуйидагиларда кўради: биринчиси мустақил маънога эга, иккинчиси фақат тафаккур унсурлари орасидаги муносабатни ифодалайди; биринчиси ўзича мазкур сўз ёки сўз бирикмасини кенгайтиради (бошқа сўзлар билан бирикади): *мен ёзаялман, мен асар ёзаялман*, иккинчиси ўзича бошқа сўз билан киришмайди: *на, при, в, и, чтобы, быть, стать* (боғлама бўлиб келганда); 3) биринчиси гап урғусини олади, иккинчиси урғу олмайди (айрим ҳолатлар бундан мустасно). Биринчи ва иккинчи фарқни уларнинг белгилари деб ҳисобламаслик керак, чунки айрим ёрдамчи сўзлар, масалан, боғламалар тусланади, нисбий олмошлар (*которые, какой*) турланади ва жинс қўшимчаларини олади.

III. Л.В.Шчербанинг от сўз категориясига доир мулоҳазалари қуйидагилардир: 1) предметик ва субстанционаликни ифодалайди; 2) формал белгиларга эга: – а) турланади (*какаду, пальто* каби айрим сўзлардан ташқари); б) сифат ёрдамида аниқланади; в) сифат билан боғланади (*красивый какаду*), бошқа от билан битишмайди; г) *этот нищий, все доброе нищий* каби бирикмаларда *доброе* от бўлади; д) олмош деб аталувчи қатор сўзлар – *я, мы, ты, вы, он, оно, она, себя, кто? что? некто?, нечто, кто-то, что-то, никто, ничего от сўз туркумига* киради.

IV. Олимнинг қуйидаги мулоҳазаларига эътибор беринг: сифат категорияси шаклан ўзининг отга муносабати билан ифодаланади, бинобарин, от бўлмаса, сифат ҳам бўлмайди: *мой, твой, наш, ваш, свой, этот, тот, такой, какой, который, всякий, сам, самый, весь, каждый* каби "олмошлар", "тартиб сонлар" (*биринчи,*

иккинчи ва б.), сифатдош ва сифат даражалари отга тааллуқли бўлса, сифат макomini олади: *ваш рисунок лучше моего; эта местность красивее всего виденного мною*; Биринчи уч гуруҳ сўзларни Л.В.Шчерба сифат категориясига киритади. Сифатларнинг қиёсий даражаси равишдан ўзининг куршови билан фарқ қилади.

V. Лев Владимировичга кўра, равиш категорияси – соф формал категория, чунки унинг маъноси сифат категорияси маъносига мос, қиёсланг: *легкий/легко, бодрый/бодро* ва б. Равишларни отлардан фарқлаш жуда нозик масала, "чунки ўзгарувчанлик мезони, кўпинча, мазкур сўзнинг тегишли отлар шакли билан алоқасининг узилиши, яъни пировард натижада маъно негизда юзага келади: Мазкур ҳолатда предметнинг назарда тугилиш/тутилмаслиги муҳим роль ўйнайди".

Л.В.Шчербанинг феъл категориясига доир қарашлари ҳам ўзгача. Масалан, у боғламани (*быть, иметь, стать* ва б.) феъл деб ҳисобламайди, чунки унда ҳаракат маъноси йўқ. Унинг бирдан-бир вазифаси эга ва кесим орасидаги мантиқий муносабатни ифодалашдан иборат. Шунингдек, мустақил деб ҳисобланадиган сўроқ сўзлар, унинг ёзишича, ҳеч қачон мустақил бўлолмайди ("хотя она (категория вопросительных слов) никогда не бывает самостоятельной"). Булар *кто, что, какой, чей, который, куда, как, где, откуда, когда, зачем, почему, сколько* ва ш.к. Уларнинг формал белгиси – синтагма ичидаги ўзига хос интонациядир.

Мирзаев И.К. О взглядах Л.В.Щербы на некоторые вопросы лингвистики. Статья посвящена обзорному анализу взглядов великого русского ученого Л.В.Щербы по вопросам речевой деятельности, языковой системы и др.

Mirzaev I.K. L.Shcherba's opinions on some linguistic problems. The article discusses opinions of great Russian scientist L.V. Shcherba on the problems of speech activity, language system, etc.

Академик Л.В.Шчербанинг ёрдамчи сўзлар категориясига доир фикрлари қуйидагилардир (жуда қисқартирилган ҳолда): 1) рус тилида фақат битта боғлама бор; *быть*. Қолганлари маълум даражада мустақил маъно ифодалайди ва феъл ёки боғлама сифатида талқин қилинади. Унинг боғловчи, юклама ҳақидаги мулоҳазалари ҳам муаммога теранроқ кўз билан қарашга ундайдиган даражада қизиқарли ва ўзига хос.

Хулоса ўрнида унинг қуйидаги сўзларини келтирамиз: "Рус тилида "сўз туркумлари" деб аталган обзоримни тугатар эканман, ўқитувчилар қаторидан чиқаётган: "Буларнинг барчаси нақадар мураккаб! Наҳотки, шуларнинг ҳаммасини мактабга олиб кириш мумкин бўлса? Бизга бироз соддароқ, аниқроқ, фойдалироқ нарса керак!..." нидолар қулоғим узра янграйди.

Начора, ҳаётнинг ўзи мураккаб ва агар ҳаётни ўрганмоқчи бўлсак – у ҳолда бу осон ва соддалаштирилган ҳолда кечмайди. Ҳар қандай соддалаштириш, пировард натижада, кишини асл ҳаётдан узоклаштиради ва, энг даҳшатлиси, ҳаётни, унинг ходисаларини ўқитиш тўхтайди, далиллари устида чуқур фикр юритишга монёлик қилади. Муҳими – болаларнинг дадил ва бехато, эски ёки янги тизим асосида сўзларни туркумларга ажрата олишларида эмас, балки уларнинг ўзлари тилдаги категорияларни билиб олишларида, сўзларга, уларнинг маъно ва алоқалари устида чуқур мулоҳаза қилишларидадир".